

Majda Hrženjak

ROMI V LJUBLJANI

NEUREJENOST PRAVNIH STATUSOV KOT EDEN

IZMED VZROKOV RADIKALNE SOCIALNE IZKLJUČENOSTI

UVOD

Raziskava *Romi v Ljubljani – različnost perspektiv*¹ je prva študija o Romih na območju Mestne občine Ljubljana. Ker na tem območju razen družine Strojani, ki tam prebiva od leta 2007, prebivajo zlasti priseljeni Romi, gre za eno redkih študij o priseljenih Romih v Sloveniji (Dedić 2003, Perić 2001). Priseljeni Romi namreč do zdaj niso bili dovolj obravnavani niti v okviru raziskovanja niti v okviru politik zaščite romske etnične skupnosti v Sloveniji. Poleg raziskave o položaju Romov v Ljubljani je bil namen študije tudi preusmeritev pozornosti od dominantnega diskurza o Romih na to, kako Romi sami definirajo svoj položaj in predloge za izboljšanje.

Dominanti diskurz o Romih se osredotoča zlasti na možnost kulturnega udejstvovanja Romov ter na problematiko izobraževanja in zaposlovanja, Romi pa kot eno od temeljnih težav pri vključevanju v slovensko družbo prepoznajo nepodeljevanje dokumentov oz. probleme s pravnimi statusi – bodisi zato, ker jih kot priseljenci brez dokumentov in zavrjnjeni prosilci za azil zaradi restriktivne zakonodaje ne morejo dobiti, bodisi zato, ker bi zaradi pomanjkanja kulturnega in socialnega kapitala potrebovali pomoč pri urejanju administrativnih postopkov. Neurejenost pravnih statusov pa onemogoča dostop do socialnih pravic in politične udeležbe in vodi v radikalno socialno izključenost.

V članku predstavimo kompleksnost pojavljanja težav, ki jih imajo Romi v Ljubljani z urejanjem pravnih statusov, in ugotavljamo, da je po eni strani (ne)možnost Romov za pridobitev pravnih statusov vpeta v širši slovenski politični kontekst, po drugi strani pa je prav neurejenost pravnih statusov pogosto razlog za kopičenje prikrajšanosti (Dragoš, Leskošek 2003) na drugih področjih, kot je zaposlovanje. V sklepnem delu predstavimo nekaj uspešnih primerov, kako je mogoče pristopiti k problemu urejanja pravnih statusov za Rome.

METODOLOGIJA

Romi v Ljubljani so nevidna, lahko bi rekli tudi skrita družbena skupina, zato podatki, ki o njih obstajajo v uradnih statistikah, niso zanesljivi in ne morejo biti podlaga za oblikovanje politik. Romi se v popisih prebivalstva in pri navajanju podatkov o etničnosti večinoma ne prepoznavajo kot Romi, pa tudi javne službe v Sloveniji praviloma ne vodijo evidenc o etničnosti in zato ne razpolagajo s potrebnimi kvantitativnimi podatki o svojih uporabnikih po narodnostnem načelu.

Dodaten razlog za nevidnost Romov v statističnih podatkih je neurejenost njihovih pravnih statusov, zaradi katerih številni Romi v Ljubljani simbolno in tudi administrativno sploh ne obstajajo. Tradicionalne kvantitativne metode zbiranja podatkov z reprezentativnimi vzorci pri raziskovanju Romov zato ni mogoče uporabiti, saj sociodemografske značilnosti Romov v Ljubljani niso znane vnaprej (Švab, Kuhar 2006). Zato se tudi v družboslovju kot primernejši

¹ Raziskavo je financirala Mestna občina Ljubljana v obdobju 2007–2008, izvedla pa sta jo Mirovni inštitut in Fakulteta za socialno delo.

instrument uveljavlja kvalitativni pristop k analizi družbenih skupin na marginah družbe, obrobju ekonomije in mejah legalnosti.

V raziskavi smo se odločili za uporabo različnih instrumentov kvalitativne metodologije, kot so: polstrukturirani in odprti intervjuji, fokusne skupine in biografske naracije. Ti instrumenti omogočajo raziskovanje težko dostopnih družbenih skupin z uporabo manjših vzorcev in bolj poglobljeno analizo pojavov. Osrednji izziv pri organiziranju terenskega dela sta bili vzorčenje in vzpostavitev odnosa zaupanja z respondenti, da so se lahko počutili dovolj varno in so odkrito spregovorili o svojem življenju. Zaupanje je odločilno za vsak pogovor s skrito in obrobno družbeno skupino, saj so ljudje po navadi zadržani pri pojasnjevanju svojih neformalnih dejavnosti, nelegaliziranih statusov in eksistenčnih problemov.

Prednost pri raziskovanju skritih družbenih skupin je, da se vpletene osebe po navadi med seboj poznajo. To omogoča raziskovalcem uporabo vzorčenja po metodi snežne kepe ali metodi sledenja povezav (Spren 1992). Metoda sledenja povezav temelji na predpostavki, da je člane skrite ali težko dostopne skupine možno locirati prek socialnih mrež, v katere so vključeni, ali povedano drugače, da imajo respondenti začetne skupine stike, prek katerih je omogočen dostop do posameznikov ciljne populacije.

Slabost te metodologije pa je, da morebiti ne more locirati izoliranih posameznikov, ki niso povezani s socialno mrežo ali pa pripadajo manjšim, tesno zaprtim mrežam (priseljenci brez papirjev, Romi z družbenim ugledom, Romi, ki se nočejo identificirati kot Romi). Poleg tega se lahko zgodi, da s to metodo dosežemo respondente iz ene same dostopne socialne mreže. Po drugi strani pa te slabosti lahko presežemo s povečevanjem vzorca. Da bi se omenjenemu tveganju izognili, se je treba lotiti več mrež iz različnih krajev (npr. zajeti vsa romska naselja v Ljubljani, ne samo Koželjevo, pač pa tudi naselje na Litijski cesti in družine, ki prebivajo na Rakovi Jelši, Fužinah ipd.), sicer lahko rezultati odslkavajo izkušnje samo ene mreže ali pa je lahko ena vrsta izkušnje preveč poudarjena.

Pogovori s predstavniki romskih društev v Ljubljani so nam omogočili vpogled v socialno in etnično strukturiranost romske populacije v Ljubljani. To je bila osnova za teoretično oblikovanje vzorca. Glede na to, da Romi v Ljubljano prihajajo zlasti z območij nekdanje Jugoslavije in predstavljajo prvo, drugo ali tretjo generacijo priseljencev s Kosova, iz Makedonije, Bosne in Hercegovine ter Srbije, smo oblikovali vzorec ne samo po socialnih spremenljivkah spola in starosti, pač pa tudi po matični državi.

Doseči pa smo hoteli tri cilje:

- pridobiti uravnoteženo število respondentov in respondentk po spolu: moške in ženske;
- vključiti tri starostne skupine: mlade, srednjih let, starejše;
- pridobiti respondente in respondentke po spolu in starosti za vsako etnično skupino posebej.

Predstavnike romskih društev smo prosili tudi za pomoč pri vzpostavljanju stikov z respondenti in respondentkami na terenu. To je bil en način dostopa na teren. Drugačen način pa smo uporabili v naselju na Koželjevi cesti. Tu smo poskušali pridobiti respondente in respondentke brez posredovanja informatorja. To je bilo precej težavneje. Od načina dostopa na teren je bilo odvisno, kako so se Romi in Rominje odzvali na povabilo k intervjuju. Kjer smo prišli na teren prek informatorjev, smo k sodelovanju pritegnili respondente in respondentke, ki se ne spopadajo tako intenzivno s problemi Romov v Ljubljani in ki do svojega položaja niso izrazito kritični. Informatorji so selektivno pritegnili respondente in respondentke iz svoje socialne mreže.

Bolj »skriti« in problematični vidiki položaja Romov v Ljubljani pa so ostali nevidni. Zato smo respondente kljub sodelovanju informatorjev iskali tudi sami. Na Koželjevi pa je bilo prav nasprotno. Velika večina prebivalcev in prebivalk naselja sploh ni hotela sodelovati z nami, izpostavili pa so se zlasti tisti respondenti in respondentke, ki se zares spopadajo z izjemno težavno življenjsko situacijo, saj so od nas pričakovali pomoč.

Organizirali smo dve fokusni skupini v individualnih domovih Romov in Rominj v Ljubljani: eno v individualni hiši v romskem naselju na Litijski cesti in drugo v garsonjeri na Fužinah.

Poglavitni namen raziskovanja s fokusnima skupinama je bil dobiti vpogled v stališča, občutke, izkušnje in odzive sodelujočih, ki jih z drugimi metodami zbiranja podatkov ne bi mogli dobiti. Metodološko je to primerna metoda za raziskovanje izkušenj diskriminacije in intersekcij med posameznimi diskriminacijami, saj teh pogosto ni mogoče kvantitativno ovrednotiti.

Nameravali smo organizirati tudi fokusno skupino na Rakovi Jelši in predvsem na Koželjevi, vendar so respondenti in respondentke sodelovanje zavrnili. Da bi kljub temu pridobili verodostojne informacije o položaju Romov tudi iz teh dveh območij Ljubljane, smo si prizadevali pridobiti toliko več individualnih biografskih intervjujev. Informatorji na Litjski cesti in na Fužinah so k sebi domov povabili 5 do 6 oseb. Prosili smo jih, naj zberajo skupino, ki bo heterogena po spolu in starosti. Skupini sta bili heterogeni tudi po matičnih državah, iz katerih so Romi in Rominje prišli v Slovenijo, kot tudi po priseljenem stažu. Vključevali sta Rome in Rominje prve, druge in tretje generacije priseljencev. Pogovori so potekali po metodi polstrukturiranega skupinskega intervjuja. Intervjuje smo v celoti posneli in transkribirali.

Za podrobnejšo informacijo o raznolikosti Romov v Ljubljani in o tem, s kakšnimi problemi se srečujejo v vsakdanjem življenju, smo opravili petintrideset poglobljenih individualnih biografskih intervjujev. Vanje smo vključili respondente in respondentke, ki so že sodelovali v fokusnih skupinah, iskali pa smo tudi druge. Pri individualnih intervjujih smo se odločili za metodo odprte biografske pripovedi, ki smo jo vpeljali s predstavitvijo projekta in dveh ključnih vprašanj, ki sta bili namenjeni predvsem temu, da pripoved steče, ne pa pridobivanju konkretnih informacij: »Od kje, kdaj in zakaj ste prišli v Ljubljano?« in »Kako ste se v Ljubljani znašli glede dokumentov, stanovanja, zaposlitve, šolanja otrok, prijateljev ... Kaj so bili največji problemi?«

Odprt biografski intervju je način zbiranja in pojasnjevanja podatkov, ki raziskovalcem omogočajo dostop do izkušenj in stališč članov in članic raziskovanih družbenih skupin (še posebej manjšin in drugih težko dostopnih družbenih

skupin). Omogoča ugotavljanje, kako določeni zgodovinski poteki, makro razmere in politični ukrepi vplivajo na individualni življenjski potek in na kolektivne izkušnje. Implicirajo razumevanje večplastnosti učinkov procesov, dogodkov in politik na različne posameznike in družbene skupine in omogočajo primerjati normativno, programsko in tekstualno orientirano evalvacijo politik z njihovim empirično izkustvenim učinkom (Apitzsch, Kontos 2008).

POMANJKLJIVI STATISTIČNI PODATKI

Romi v Ljubljani vsekakor so, zelo težko pa je verodostojno povedati, koliko jih je. V Popisu prebivalstva (2002) se je na območju Mestne občine Ljubljane za Rome opredelilo 218 ljudi, od tega 111 moških in 107 žensk. Kot smo že omenili, je to številko treba jemati z rezervo, saj se večina Romov v popisih ne deklarira kot Romi, pač pa se tisti, ki so rojeni v Sloveniji, deklarirajo kot Slovenci, tisti, ki prihajajo iz republik nekdanje Jugoslavije, pa se identificirajo glede na matično državo.

Razlogov za tako etnomimikrijo je veliko. Poudariti je treba, da tako osebna kot kolektivna identiteta nista nekaj prirojenega, zasebnega in stabilnega, temveč sta predvsem večrazsežnostni in dinamični simbolni izraz družbenih procesov. Ključni vpliv na oblikovanje identitet ima družbeni kontekst, v katerem se identitete oblikujejo. Romi tako pri samoopredeljevanju srečujejo številne dejavnike, ki jih ne morejo nadzorovati: njihovo javno podobo, ki jo lahko ponotranjijo, stereotipe, rasizme in druge oznake (Loseke Donileen 2007). Zato njihova samoopredelitev ni preprosto stvar »avtentičnosti« ali »prave podobe«, ampak je bolj odgovor na javno podobo. Kot je povedala ena od respondentk: »V Ljubljani je lažje biti Čefur kot Rom.«

V položaju ljubljanskih Romov sovpadata dve marginalizirani družbeni identiteti: priseljska in romska. Romi v Ljubljani s tem kažejo po eni strani fluidnost svoje identitete, ki ni trdno fiksirana v nekakšni večni tradicionalni romski etnični identifikaciji, pač se prilagaja okolju, v katerem se je znašla, po drugi strani pa gre za

strateško identificiranje – v diskriminacijskem okolju je bolje biti Nerom. Poleg tega kažejo notranjo raznovrstnost in variabilnost romskih identitet, ki med ljubljanskimi Romi v veliki meri izhajata iz njihovega imigrantskega ozadja.

Evidenca Zavoda za zaposlovanje za avgust 2007 npr. obsega 272 Romov, prijavljenih kot brezposelne osebe na območju Mestne občine Ljubljana, od tega 140 žensk. Ta številka je že večja od števila Romov, ki so se v popisu prebivalstva iz leta 2002 opredelili kot Romi. Po uradnih podatkih je torej brezposelnih Romov v Ljubljani več kot je sploh deklariranih Romov. To kaže na nezanesljivost obstoječih statistik. Sami Romi ocenjujejo, da jih v Ljubljani živi okoli 1200, številke sežejo pri najbolj velikopoteznih tja do 3000 in čez. Predstavniki Mestne občine Ljubljana je na sestanku s predstavniki romske skupnosti in predstavniki četrtne skupnosti Golovec dejal, da je po njegovem mnenju v Ljubljani od 600 do 800 Romov. Hkrati je izjavil, da je njihova številka premajhna, da se v prestolnici preprosto izgubijo, zato Mestna občina Ljubljana realno s tem ne bo imela nikoli problema (zapisnik sestanka, 15. 4. 2008).

Majhno število Romov v Ljubljani, izraženo v uradnih statistikah, tako konstruira položaj Romov v Ljubljani kot »majhen, neviden problem«. Na številke se torej ne moremo zanešati, kajti številke so že politika: polje boja za priznanje oz. nepriiznanje. Statistični podatki namreč ne odlikavajo resničnosti, pač pa jo v procesih kategorizacije in kvantifikacije v veliki meri konstruirajo.

MIGRACIJE IN IZBRIS KOT RAZLOGA ZA ODSOTNOST DOKUMENTOV

Rome v Ljubljani sestavljajo prva, druga in zdaj že tretja generacija priseljencev zlasti s Kosova, iz Makedonije, Bosne in Hercegovine ter južnega dela Srbije. Prvi val priseljavanja se je začel v 60. letih, ko so Romi prihajali kot ekonomski in delovni priseljenci, ker v svojem okolju niso mogli dobiti službe, v Sloveniji, ki je bila v Jugoslaviji gospodarsko nekoliko uspešnejša, pa so brez težav dobili delo in stanovanje. Ko so se ustalili, so poskrbeli tudi za

združitev družine, torej za prihod svojih soproig in otrok, včasih tudi širšega sorodstva. Prva generacija priseljenih Romov so bili fizični delavci, motivirani za integracijo v okolje, in kot poročajo v intervjujih, so si v Sloveniji lahko ustvarili dobro življenje. Ni pa jih malo, ki so dobro življenje izgubili leta 1992 z izbrisom, ki je po osamosvojitvi Slovenije doletel številne prebivalce republik nekdanje Jugoslavije.

Pozneje so migracije potekale zaradi politične krize na Kosovu in vojn v Jugoslaviji. V nasprotju s prvim valom priseljencev so bili to politični priseljenci, vojni begunci in prosilci za azil. To niso bile več migracije v okviru Jugoslavije, pač pa v novo, nacionalno zelo zavedno državo Slovenijo, ki je izjemno zaostriala vstopne pogoje za prebivalce republik prej skupne države. Migracije Romov v Ljubljano iz držav nekdanje Jugoslavije zaradi vzorca endogannih porok, združevanja romskih družin in prošenj za azil še vedno potekajo.

Eden od ključnih dejavnikov, ki, kot se je pokazalo v intervjujih, brez dvoma vpliva na stopnjo socialne vključenosti Romov v Ljubljani, je, kdaj oziroma zakaj so prišli v Slovenijo. Romi, ki so prišli v 60. in 70. letih kot delovni priseljenci, so bolj socialno vključeni in zadovoljni s svojim življenjem kot Romi, ki so prišli v Ljubljano v 80. in 90. letih kot politični in ekonomski priseljenci, begunci in prosilci za azil. Delno je to mogoče pojasniti z daljšim obdobjem bivanja v Ljubljani in večjo motivacijo ekonomskih priseljencev za integracijo v okolje. Pa tudi z boljšim sprejemom, ki so ga bili deležni priseljenci v obdobju obstoja Jugoslavije. Kot so povedali sami, ni bilo težav pri iskanju niti stanovanja niti zaposlitve. Pogosto jih je že matični zavod za zaposlovanje napotil v Slovenijo na vnaprej določeno delovno mesto.

Tudi strpnost do priseljencev iz drugih republik Jugoslavije je bila v obdobju, ko je bila Slovenija še jugoslovanska republika, nekoliko večja. Priseljenci, ki so prihajali v obdobju vojn v Jugoslaviji, pred njimi in po njih, in tudi tisti, ki še prihajajo, so se srečevali in se še srečujejo s precej bolj zaostrenimi vstopnimi pogoji, ki se kažejo predvsem v težavnosti pridobivanja statusa, viz in delovnih dovoljenj, pa tudi v težavah pri zaposlovanju in najemanju stanovanj.

To je odsev predvsem višje stopnje nacionalizma in nestrpnosti večinske populacije tako do priseljencev iz republik nekdanje Jugoslavije kot tudi do Romov nasploh ter odsev neobstoja integracijske infrastrukture na lokalni ravni. Romi so v tem položaju dvakrat spregledani: kot Romi, ker so priseljenci iz držav nekdanjih jugoslovanskih republik in torej niso t. i. »avtohtoni« »slovenski« Romi, in kot priseljenci, ker so priseljenci v Ljubljani na splošno spregledani.

Avtorji študije *Simulacija priseljevanja v ljubljansko urbano regijo* (Komac, Medvešček 2005: 5) ugotavljajo:

Dosedanje izkušnje kažejo, da je mesto politično, ideološko, sistemsko in institucionalno nepripravljeno na izvajanje aktivne imigrantske politike. Eden od indikatorjev je v tem, da tako državne kot mestne oblasti socialno-ekonomske situacije imigrantov ne zaznavajo kot problematične.

Tudi naša študija kaže, da sta med najbolj žgočimi problemi Romov v Ljubljani skrajno restriktivna azilna politika Slovenije in pomanjkanje oziroma nezadostnost integracijskih programov za priseljence. Restriktivna politika je problem, ker je zaradi nje precej Romov v Ljubljani brez dokumentov, pomanjkanje integracijskih programov pa je problem, ker prihajajočim Romom (zlasti šoloobveznim otrokom) onemogoča integracijo v družbo.

VZOREC SKLEPANJA ZAKONSKE ZVEZE IN ZDRUŽEVANJE DRUŽIN KOT DEJAVNIKA MIGRACIJ IN ODSOTNOSTI DOKUMENTOV

Veliko ljubljanskih Romov ima že precej »evropskih« migrantskih izkušenj. Številni so že prebivali v različnih evropskih državah, npr. na Nizozemskem, v Nemčiji, Belgiji ipd. Marsikdo ima svoje sorodstvo razpršeno po Evropi in Ameriki. Videti je, da revščina, diskriminacija in vojna tradicionalno razširjene romske družine v sodobnem svetu razbijajo na bolj mobilne jedrske družine (Varsa 2005).

Značilno je, da večina priseljenih Romov ne čuti želje po vrnitvi v matično državo. Poleg

negotovega političnega in gospodarskega položaja v matičnih državah in sovražnosti večinskega prebivalstva do Romov je poglavitni razlog ta, da tam nimajo nikogar več. Želijo si ostati v okolju, v katerem živi večina njihovega sorodstva, saj je sorodstvo zanje osnovna podporna mreža.

Vzorec sklepanja zakonskih zvez se v odnosu do večinske populacije kaže kot ena izmed redkih kulturnih posebnosti, nemara celo edina. Več respondentov, zlasti moških, je povedalo, da se poročajo zelo mladi, večinoma še pred polnoletnostjo, dekleta v starosti od 14 do 17 let, fantje kakšno leto pozneje. Po nevesto, ki mora biti Rominja in »devica«, gredo po navadi v matično državo. Večinoma so poroke vnaprej dogovorjene. Kadar poroka ni endogamna, je to lahko razlog za občutek krivde. Eden izmed respondentov ga je takole izrazil:

Ja, poroka je romska, čeprav jaz kot edini sin sem zafrknil, ker je moja žena Bosanka in ni Ciganka. Manjšo sramoto sem naredil družini.

Nadzor skupnosti nad porokami in vztrajanje pri endogamni poroki je mogoče razumeti tudi v luči prizadevanja za ohranitev romske skupnosti v položaju, v katerem so se Romi prisiljeni asimilirati v raznovrstna večinska okolja in dezintegrirati svojo skupnost in kulturo (Balibar 2007).

Kot kaže, sta pravili endogamnosti in zgodnje poroke za ženske nekoliko manj strogi kot za moške. Zato se druga generacija Rominj v Ljubljani poroča nekoliko pozneje, po končani šoli ali po nekaj letih delovnih izkušenj. Nekatere se poročajo tudi eksogamno, tako da so poroke po ženski liniji izvor etnično mešanih zakonov. Vsekakor pa zgodnja poroka, ki je povezana tudi z zgodnjim starševstvom, prinaša mladim Romom in Rominjam precej praktičnih izzivov: prekinitev šolanja, iskanje zaposlitve, urejanje stanovanja, usklajevanje delovnega in družinskega življenja.

Ta vzorec je lahko posebej problematičen za mlado dekle, saj jo zgodnje rojevanje iztrga iz izobraževanja in ji hkrati omeji dostop do trga dela. Tako postane povsem odvisna od partnerja in njegove družine. Ker vzorec sklepanja

zakonske zveze od Romov zahteva, da nevesto pripeljejo iz matične države, so dekleta zato priseljenke prve generacije in ne obvladajo jezika in niso integrirana v okolje, v katero se omožijo. Ločitev je v romski populaciji izjemno malo (med 35 respondenti in respondentkami je bil ločen samo en respondent). To je lahko pozitivno, v primeru nerazumevanja med partnerjema ali celo družinskega nasilja pa je lahko precej problematično, spet predvsem za ženske. Mladost, nedokončana izobrazba, majhni otroci, brezposelnost in neobvladovanje jezika dekletom otežujejo integracijo, tudi urejanje dokumentov zase in za svoje otroke.

Hkrati pa tak vzorec sklepanja zakonske zveze pomeni nenehen dotok romskih priseljenk v Ljubljano. Zaradi vsega tega so mlada romska dekleta v Ljubljani, zlasti priseljenke prve generacije, posebej ranljiva družbena skupina in bi ji bilo treba nameniti posebno pozornost tako v raziskovanju kot tudi pri oblikovanju podpornih programov in družbenega vključevanja na področju urejanja statusov, jezikovnega usposabljanja, šolanja, zdravstvenega varstva in vključevanja na trg dela.

Na nenehno priseljivanje Romov v Ljubljano poleg vzorca sklepanja zakonske zveze, ki je zavezujoč predvsem za mlade romske fante, vpliva tudi združevanje družin. Romi, ki so se preselili v Ljubljano kot delovni priseljenci v 60. in 70. letih, so svoje družine že preselili k sebi. Romi, ki so prihajali v 90. letih in pozneje, pa svoje družine še združujejo. V Ljubljano tako z družinskimi vizami prihajajo soproge in otroci iz Bosne in Hercegovine, s Kosova, iz Makedonije in Srbije. Srečujejo se s problemom iskanja stanovanja, saj romske družine, še posebej z dvema, tremi ali petimi otroki, niso dobrodošli podnajemniki. Zato se srečujejo s težavami pri urejanju naslova stalnega bivališča, posledica tega pa so problemi s statusom.

Ker je treba plačevati najemnino za stanovanje, otroke vključiti v šole in vzdrževati vso družino, se mora v Ljubljani zaposliti tudi žena. To je spet precejšen problem zaradi neurejenega statusa, neobvladovanja jezika, diskriminacije pri zaposlovanju, varstva otrok ipd. Zato precej romskih žensk v Ljubljani dela na območju

sive ekonomije, zlasti kot čistilke. Zaradi tega so izpostavljene zlorabam, dobivajo majhno plačilo, delajo v neurejenih delovnih razmerah, grozi jim nenadna odpoved dela, poleg tega pa so socialno in zdravstveno nezavarovane. Neobvladovanje jezika in torej nerazumevanje obrazcev za urejanje družinskih in delovnih viz, dovoljenj za bivanje in stalno bivališče ter diskriminacijsko vedenje javnih uslužbencev so nepremostljive ovire pri urejanju statusa. Romi so pri tem prepuščeni sami sebi, njihovi problemi s statusom so individualizirani, pomoč pa je odvisna od sorodniških solidarnostnih mrež.

NEPISMENOST KOT DEJAVNIK NEPODELITVE DOKUMENTOV

Da je neobvladovanje jezika ali celo nepismenost lahko hud problem pri urejanju pravnih statusov, dokazuje konkreten primer. V neki družini je mož makedonski Rom brez državljanstva. Poročen je z Rominjo, slovensko državljanjo. Ob poroki je dobil dovoljenje za bivanje, a je že zdavnaj poteklo. Ker je nepismen in brezposeln, si državljanstva ne more urediti, saj, kot pravi, obrazcev za državljanstvo sploh ne bi znal izpolniti, pa tudi sredstev nima, da bi si državljanstvo lahko plačal. Brez njega pa ne more dobiti dela. Ko jima povemo za možnost pridobitve osebnega delovnega dovoljenja, se pokaže, da te možnosti ne poznata (tudi če bi jo poznala, je pot za pridobitev osebnega delovnega dovoljenja dolga in zahteva med drugim tudi pridobitev dovoljenja za stalno bivanje, dokazilo o trajnem viru preživljanja ipd.), hkrati pa še enkrat poudarita, da je problem v izpolnjevanju obrazcev, saj jih mož zaradi nepismenosti ne zna izpolniti.

POLITIČNI KONTEKST NEUREJENIH PRAVNIH STATUSOV ROMOV V LJUBLJANI: DELITEV ROMOV NA AVTOHTONE IN NEAVTOHTONE TER IZBRIS

Pred sprejetjem Krovnega zakona o romski skupnosti (2007) priseljeni Romi, bodisi ekonomski priseljenci bodisi prebežniki z vojnih

in politično nestabilnih območij nekdanje Jugoslavije, ki so živeli zlasti v urbanih območjih Velenja, Jesenic, Maribora in Ljubljane, niso imeli pravic kot pripadniki romske etnične skupnosti, pač pa so bili po slovenski zakonodaji tujci. Pravice so pripadale samo t. i. avtohtonim Romom (*Zaščita manjšin v Sloveniji* 2002).

Priseljeni Romi, ki so pravzaprav v še posebej težavni situaciji, saj so imigranti in Romi hkrati, so bili pred veljavnostjo krovnega zakona o Romih obravnavani v treh kategorijah: kot neavtohtona (»priseljenska«, migrantska) manjšinska etnična skupnost oziroma kot »novodobna etnična manjšina«; kot priseljenec (imigranti), ki niso državljani Republike Slovenije, imajo pa na njenem ozemlju stalno ali začasno bivališče, zato so bili obravnavani kot »neavtohtoni« Romi v Sloveniji s tujskim statusom; kot Romi, ki nimajo nobenega statusa in jim v primeru, da jih odkrijejo, v skladu z veljavnimi predpisi grozi izgon iz države (Žagar 2002: 145, 146). Krovni zakon o romski skupnosti te distinkcije sicer ukinja, vendar sprejetje tega zakona ni hkrati pomenilo tudi sistematičnega urejanja pravnih statusov prej »neavtohtonih« Romov.

Drugi vzrok za to, da Romi nimajo dokumentov, je izbris. Ta je, kot navaja Dedić (2003), prizadel Rome bolj kot katerokoli drugo etnično skupino. Nekateri Romi, ki so se priselili v Slovenijo pred letom 1991, so po osamosvojitvi Slovenije sicer pridobili slovensko državljanstvo po 40. členu Zakona o državljanstvu (1991) po posebnem poenostavljenem naturalizacijskem postopku. Številne med njimi, ki so v 60. in 70. letih prišli kot delovni priseljenci v Slovenijo, pa je doletel izbris. Zanje je začel veljati Zakon o tujcih (1999), po katerem so postali tujci, ki nezakonito bivajo na ozemlju Republike Slovenije (Dedić *et al.* 2003: 85).

Eden izmed izbrisanih Romov v Ljubljani je povedal svojo izkušnjo o tem, kako sta izbris in z njim povezana neurejenost pravnega statusa vplivala na njegovo življenje. Izbrisan je bil leta 1992. Pred tem je imel podjetje, v katerem se je ukvarjal s prodajo konfekcije in s prevozništvom. Z izbrisom se je njegovo življenje popolnoma spremenilo:

Sem izgubil pravico do dela, pravico do socialnega zavarovanja, do svobodnega gibanja. Kar sem doživel, ne bi privoščil nobenemu na svetu. Izgubili smo pravico do socialnega zavarovanja. Moj sin, ki je rojen v Sloveniji, mlajši, ni dobil pravice do šole, ni mogel hoditi v redno šolo. On je rojen tu. Prezgodaj rojen, ima zdravstvene težave, vsak obisk pri zdravniku je bil drag. Jaz sem moral prodati hišo v Rožni dolini, da sem preživel, saj sem bil takrat premožen. Potem pa čez noč izgubil vse! 13 let nisem imel pravice do dela. Novo podjetje sem registriral. Zahteval sem delovno dovoljenje, a ga nisem dobil 5 let. Obup! Potem je prišlo do tega, da smo se začeli organizirati z gospodom Todorovičem, takratnim predsednikom društva za izbrisane, pa z gospodom Krivcem. Sem poklical predsednika EU za pravico narodnosti, gospod je prišel v Ljubljano na pogovor, o katerem so slišali tudi na Ministrstvu za notranje zadeve. Najprej sem dobil humanitarno prebivanje, kar je nedopustno, saj nisem bil begunec, ampak sem imel urejen status. Torej, najprej sem dobil humanitarno prebivališče za dobo 10 mesecev, potem sem dobil stalno prebivališče, leta 2003 pa slovensko državljanstvo. Nato so nastopile zdravstvene težave zaradi živcev in ker sem zelo trpel, imam danes angino pectoris. Zdaj prejemam socialno podporo, na robu revščine sem. (Išrenski dnevnik, 15. 4. 2008.)

To pomeni, da je na območju Ljubljane več kot desetletje živelo veliko Romov brez dokumentov. Romi, ki so se v Slovenijo preselili po letu 1991, pa so slovensko državljanstvo lahko dobili le po rednem naturalizacijskem postopku in izpolnjevanju vseh zakonskih pogojev. To je za Rome velik problem in zato je v Ljubljani tudi danes veliko Romov brez dokumentov, za katere bi bilo treba urediti legalno bivanje. Sistematično odrekanje dokumentov namreč Rome vodi v velike bivanjske stiske in jih kriminalizira.

Kot ugotavlja Kymlicka (2005: 504), imeti skupine z dolgim naselitvenim stažem, ki ne morejo postati državljani, krši idejo demokracije. Demokratičen sistem namreč omogoča, da imajo ljudje, ki se podredijo politični oblasti,

pravico sodelovati pri odločanju te oblasti. Imeti ljudi na območju mesta ali države, ki so podrejeni oblasti, vendar ne morejo voliti, ker nimajo pravnega statusa, pomeni ustvarjati nekakšen kastni sistem (Taylor 2007).

Delitev na t. i. avtohtone in neavtohtone Rome (kot tudi izbris), ki se je uveljavila v slovenskem strokovnem in političnem diskurzu na začetku 90. let, je mogoče tematizirati z vidika prebujene nacional(istič)ne zavesti nove države Slovenije, ki je svojo pravico do suverenosti in samoodločbe utemeljevala ne toliko na državljanstvu kot na etnično nevtralnem političnem merilu, pač pa bolj na nacionalizmu, ki opredeljuje državljanstvo s pripadnostjo določeni etničnosti (Zorn 2007, Mudde 2005, Sibley 1995).

Kot pravi Balibar (2007: 14), je neogibna posledica preoblikovanja ljudstva v nacionalno državo nastanek sistemov izključevanja: razslojevanja na »večine« in »manjšine«, na prebivalstvo, ki velja za avtohtono, in prebivalstvo, ki velja za tuje, drugačno, ki je rasno in kulturno stigmatizirano. Zato je vprašanje, komu je mogoče podeliti avtohtonost in na njej utemeljeno državljanstvo, temeljno za ustanovitev nove politične skupnosti. Tak koncept državitvornosti vodi v oblikovanje izrazito izključevalnih in restriktivnih politik do priseljencev. To zadeva tudi številne Rome in Rominje v Ljubljani.

PRIMER UČINKA RESTRIKTIVNE POLITIKE (NE)PODELJEVANJA AZILA

Družina Š. je s petimi otroki s Kosova prišla v Ljubljano leta 2005.² Enajst mesecev so preživeli na Viču v azilnem domu, potem so zaprosili za bivanje zunaj azilnega doma. Od takrat živijo v Štepanjskem naselju, plačujejo

najemnino, otroci hodijo v šolo. Kot tujeji nimajo pravice do dodatka za otroke niti do socialne podpore. Delovno dovoljenje je možno dobil samo leta 2005 za tri mesece, potem pa ne več, čeprav ga vsako leto znova poskušata dobiti oba. Država jim podaljšuje dovoljenje za bivanje zunaj azilnega doma, onemogoča pa jim stalno bivališče in delo. S tem jih sili v delo na črno in kriminalizira. Kot pravijo, tako ne morejo niti živeti niti umreti. Respondent pravi:

Policiji sem rekel, naj mi dajo delovno dovoljenje, da nočem ničesar od njih, samo delal bi rad. Jaz nisem prišel sem zato, da dobim od njih kaj. Samo delal bi rad, bi zaslužil normalno, če bi oba delala, bi lahko normalno živela. Samo Slovenija nam ne pomaga. Pravijo, da ne smemo delat. Od česa naj živimo? Nas situacija sili v to, da krademo! Meni ne more sestra iz Nemčije ali pa stric iz Maribora vsak mesec poslati denarja in mi pomagati. Ravno tako ima otroke, vnuke, snaho. Ne smem delati, tako da spim, jem, gledam televizijo, cel dan spimo. Takšno je življenje. [...] Normalno, da delajo na črno. Če te ujamajo, te azilni dom ne zaščiti, ampak ti dajo lisice in te odpeljejo v Center za tujce. In te takoj odpeljejo na Kosovo. To je zakon. Zato mi ne smemo delati in ne delamo. Sedaj čakamo. Evo, dvakrat nam je policija podaljšala za dva meseca. Izkaznica velja za šest mesecev in z njo se lahko gibljem po celi Sloveniji. V tujino ne moremo iti. Po zakonu, kolikor vem, ne smemo iti ven. To je samo za policijo, če nas ustavijo na cesti, da jih pokažemo in da oni javijo na policijsko postajo. To je to. Evo, to je izkaznica. (Terenski dnevnik, 19. 5. 2008.)

Družina je preživela po zaslugi individualne iznajdljivosti ter zelo velike pomoči sorodniške in skupnostne mreže. Starejša otroka ob šoli poskrbita še za mlajše bratce in sestrice, starša pa sta na lovu za delom in zaslužkom.

² »Mi smo iz Kosova, Đakovice. Pobegnili smo zaradi Albancev, ki niso hoteli nas, Romov. Problem je, ko smo prišli, smo prišli na črno. Pet dni in šest noči smo bili v gozdu. Mojemu najstarejšemu sinu, imel je 13 let, so ozeble roke. Ko smo prišli sem, je izgubil prste. Tudi majhen sin, ki ima zdaj 3 leta in pol, on je bil takrat star 1 mesec, ko smo prišli sem ... on je bolan, ima epilepsijo, ne govori.« (Terenski dnevnik, 19. 5. 2008.)

UČINKI NEPODELJEVANJA DOKUMENTOV NA (NE)MOŽNOSTI ZAPOSLOVANJA

Nepodeljevanje dokumentov in neurejenost pravnih statusov Rome kriminalizirata,

osebam brez urejenih pravnih statusov pa je onemogočen zakonit dostop do trga dela. Izključenost iz trga dela je toliko večji problem, ker socialne politike evropskih držav dostop do osnovnih socialnih pravic vse bolj omejujejo na udeležbo na trgu dela (Schierup *et al.* 2006: 17, Ahmad Nobil 2008).

Romi z neurejenimi statusi so zato prisiljeni v prekerno zaposlovanje (ženske predvsem kot čistilke, moški pa na področjih gradbeništva in nelegalnega zbiranja odpadnih surovin) v sivi ekonomiji. So brez socialnega in zdravstvenega varstva ter posebej ranljivi za izkoriščanje in zlorabe. Kot priča izbrisani respondent, ki je bil dvanajst let brez osebnega pravnega statusa:

Ja, moraš delat [...] Na črno vse. Dvanajst let sem bil na črno. Absolutno nikjer nisem bil prijavljen ne nič. [...] Ko sem imel osemnajst let, me je prijavil ta privatnik v Savi Kranj in to je bilo to. Pol od takrat absolutno nič. Vse na črno. Nikjer nič. Nič nisem imel, ni zdravstveno. Če sem bil bolan [...] od žene bratranec, sem rekel, daj mi tvojo zdravstveno izkaznico, in sem šel k zdravniku. In enkrat bi mogel tudi na operacijo in pol nisem šel samo zaradi tega, ker sem mogel še doplačati in tako naprej. Nič, tko je ostalo. (Terenski dnevnik, 23. 4. 2008.)

V nasprotju s stereotipnim prepričanjem, da se Romi izogibajo delu, da nimajo delovnih navad in da so pasivni prejemniki socialnih transferjev, zgodbe Romov in Rominj iz Ljubljane kažejo drugačno podobo: Romi nimajo dostopa do spodobne zaposlitve zaradi slabe izobrazbe, diskriminacije pri zaposlovanju in neregularnosti področja, na katerem delajo (npr. zbiranje odpadnih surovin). Velikokrat pa je to tudi posledica neurejenih pravnih statusov, ki Rome in Rominje prisili, da so fizični delavci in delavke v negotovih razmerah na področju sive ekonomije in da delajo za slabo plačilo in brez socialne varnosti. To jim omogoči golo preživetje, v ničemer pa ne pripomore k njihovi socialni vključenosti in povečanju možnosti, da se izkopljejo iz socialne in kulturne prikrajšanosti, ki se povečuje že več generacij.

PRIMERI SPOPRIJEMANJA Z NEUREJENIMI PRAVNIMI STATUSI

Pravno-informacijski center (PIC) je nevladna organizacija, ki deluje v Ljubljani od leta 1997. S podporo in zagovorništvom ranljivih družbenih skupin in organizacij civilne družbe pomaga izboljševati njihov položaj. V centru na podlagi soglasja Ministrstva za pravosodje ponujajo brezplačen prvi pravni nasvet v skladu z Zakonom o brezplačni pravni pomoči (2001). Pravno podporo ponujajo zlasti tujcem, beguncem in proslcem za azil. Tudi v prihodnosti bi bilo smiselno podpreti in še okrepiti to dejavnost Pravno-informacijskega centra, saj se je s svojimi pozitivnimi učinki še posebej izkazal pri urejanju pravnih statusov izbrisanih. Treba pa je dodati, da bi bilo smiselno med upravičenci posebno pozornost nameniti Romom, ne glede na njihov državljanski status, in postopek za pridobivanje napotnice za brezplačno pravno pomoč zanje tudi administrativno poenostaviti.

V intervjujih se je kot zelo dragocena pokazala ambulanta s posvetovalnico za osebe brez zdravstvenega zavarovanja ProBono v Ljubljani, saj imajo številni Romi in Rominje zaradi neurejenih pravnih statusov omejen dostop do zdravstvenega varstva. Ambulanto so leta 2002 ustanovili Mestna občina Ljubljana, župnijska Karitas Štepanja vas, Zdravstveni dom Ljubljana in Slovenska filantropija. Prvotno je bila zamišljena kot kratkoročni projekt, v letih delovanja pa se je pokazalo, da vse več ljudi izpade iz sistema zdravstvenega zavarovanja, zato se je pokazala kot dolgoročno zelo potrebna institucija. V ambulanti so tri osebe zaposlene s polnim delovnim časom (socialna delavka, medicinska sestra in čistilka), 38 zdravnikov pa dela prostovoljno. V splošni in številnih specialističnih ambulantah izvajajo zdravstvene storitve za brezdomce, tujce, izbrisane, slovenske državljane brez stalnega prebivališča, Rome in druge osebe brez zdravstvenega zavarovanja na območju ljubljanske občine. Socialna delavka uporabnikom pomaga pri urejanju bivališča, statusa, zavarovanja in socialne pomoči. Poleg ambulante delujejo tudi posvetovalnice, in sicer splošna, otroška, za nosečnice in diabetike

(Dekleva, Razpotnik 2008). Romom in njihovim družinam z neurejenim pravnim statusom ta ustanova omogoča edini dostop do sicer dragih zdravstvenih storitev.

Podporni projekt pri pridobivanju pravnih statusov »Dajte nam možnost, da vam pove-
mo, kdo smo«, ki so ga izvedli v Romuniji, v okrožju Prahove, se problema loteva na sistematičen način s terenskim delom.³ Projekt je izvedla Fundacija Tudor v sodelovanju z prefekturo, lokalnim svetom in krajevnim šolskim inšpektoratom. Nosilci projekta so si zastavili ambiciozne cilje: ozaveščanje romske populacije iz Prahove o pomembnosti osebnih izkaznic in ureditev/legalizacijo statusa za 1000 Romov, ki obsega pridobitev osebnih izkaznic in rojstnih listov ter pomoč pri pridobivanju poročnih listov. Dejavnosti so v projektu potekale na terenu v romskih naseljih in so obsegale: identificiranje Romov brez osebnih izkaznic in rojstnih listov, akcije ozaveščanja romske populacije o pomembnosti ureditve pravnega statusa, mobilne kampanje znotraj skupnosti, da bi se lokalno prebivalstvo fotografiralo za uradne dokumente v terenskih skupinah, sprožitve postopkov za pridobitev rojstnih listov pa tudi urejanje legalizacije gradnje nekaterih hiš.

V projektu so torej na izrazito aktivističen in nebirokratski način pristopili k urejanju pravnih statusov Romov in Rominj. Pri tem jim je bilo v veliko podporo močno institucionalno okolje, v katerem delujejo Romska nacionalna agencija, Romske okrožne pisarne in Nacionalni svet za boj proti diskriminaciji, pri tem pa v teh agencijah sodelujejo kot strokovnjaki tudi Romi sami. Hkrati za področje romskih vprašanj uporabljajo mednarodne finančne

programe, kot so: Programi PHARE, Romunski sklad za socialni razvoj, Romski sklad za izobraževanje in Evropski strukturni skladi. Zavedajo se pomena mobilizacije romske civilne družbe, zato so pri projektu angažirali tudi Civilno zvezo romunskih Romov – glas romske skupnosti (*Roma ethnics*).

POLITIČNA REŠITEV: LIBERALIZACIJA PRAVICE DO BIVANJA IN DELA

Položaj Romov v Ljubljani se torej ne kaže kot nekakšen »problem socializacije povsem drugačne tradicionalne kulture«, pač pa sovpade s sodobnimi globalnimi urbanimi situacijami, kot so migracije (brez dokumentov) iz ekonomsko in politično ogrožajočih regij v bogatejše in varnejše ter nezaščitenost in izkoriščenost priseljenih delavcev in delavk. Čeprav so ljubljanski Romi po zakonu opredeljeni kot manjšinska etnična skupnost, se spopadajo s problemi, značilnimi za priseljene delavce in imigrante brez dokumentov, ki so v aktualnem sistemu v povsem brezpravnem položaju, nezaščiteni pred izkoriščanjem in diskriminacijo, brez dostopa do političnih pravic, ki bi jim omogočale boj za izboljšanje svojega položaja.

Posebej žgoč je položaj Romov v Ljubljani, kadar gre za prosilce za azil ali za zavrnjene prosilce za azil. Zakonodaja zavrnjenim prosilcem za azil ne omogoča delovnega dovoljenja, omogoča pa jim bivanje zunaj azilnega doma z dovoljenjem za zadrževanje. Ta položaj jih prisili v delo na črno in kriminalizira. V primeru razkritja ilegalizirane dejavnosti so seveda izpolnjeni pogoji za izgon iz države. Pri tem so, kot kažejo intervjuji, v tak položaj ujete celotne romske družine, tudi majhni in šoloobvezni otroci. Na izboljšanje položaja Romov v Ljubljani kot tudi drugod po Evropi bi v tem primeru, kot meni Balibar (2007), hkrati z zakonodajo za zaščito manjšinskih skupnosti in ustvarjanjem multikulturnih družb lahko vplivala le odločna liberalizacija njihovih pravic do bivanja in dela na podlagi evropskega državljanstva.

³ Primer podpornega projekta so predstavili predstavniki Okrožnega urada za Rome v okrožju Prahove Lucian Gaman, sodelavec na področju sodelovanja z romsko skupnostjo v mestu Ploiești Ilie Tudorache, predsednik Fundacije Tudor v okrožju Prahove Tudor Gheorghe in programska koordinatorica OSI Romunija Mona Prisacariu. Projekt so predstavili na mednarodnem posvetu »Politike vključevanja in izključevanja Romov v urbanih okoljih«, ki ga je 13. novembra 2008 v Ljubljani organiziral Mirovni inštitut s finančno podporo programa East–East Across the Borders.

VIRI

- APIZSCH, U., KONTOS, M. (ur.) (2008), *Self-Employment Activities of Women and Minorities: Their Success or Failure in relation to Social Citizenship Policies*. Wiesbaden: Vs Verlag.
- AHMAD NOBIL, A. (2008), The Labor Market Consequences of Human Smuggling: »Illegal« Employment in London's Migrant Economy. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34: 6, 853–874.
- BALIBAR, É. (2007), *Mi, državljani Evrope? Meje, država, ljudstvo*. Ljubljana: Sophia.
- DEDIĆ, J. (2003), The Erasure: Administrative Ethnic Cleansing in Slovenia. *Roma Rights Quarterly*, 3: 17–25.
- DEDIĆ, J., JALUSIČ, V., ZORN, J. (2003), *Izbrisani: Organizirana nedolžnost in politike izključevanja*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- DEKLEVA, B., RAZPOTNIK, Š. (2008), *Brezdomstvo v Ljubljani*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- DRAGOŠ, S., LESKOŠEK, V. (2003), *Družbena neenakost in socialni kapital*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- KOMAC, M., MEDVEŠČEK, M. (ur.) (2005), *Simulacija priseljevanja v ljubljansko urbano regijo: Analiza etnične strukture prebivalstva Mestne občine Ljubljana. Zaključno poročilo*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Krovni zakon o romski skupnosti (2007), *Ur. l. RS*, št. 33/07.
- KYMLUCKA, W. (2005), *Sodobna politična filozofija: Uvod*. Ljubljana: Krtina.
- LOSEKE DONILEEN, R. (2007), The Study of Identity as Cultural, Institutional, Organizational, and Personal Narratives: Theoretical and Empirical Integrations. *The Sociological Quarterly*, 48: 661–688.
- MUDE, C. (2005), Racist Extremism in Central and Eastern Europe. *East European Politics and Societies*, 19: 161–184.
- PERIĆ, T. (2001), »Insufficient: Governmental Programmes for Roma in Slovenia«. *Roma Rights Quarterly Journal of the European Roma Rights Center*, št. 2–3. <http://www.errc.org/cikk.php?cikk=1704> (30. 6. 2009).
- Popis prebivalstva (2002). http://www.stat.si/popis2002/si/rezultati_obcine_prebivalstvo_dz.htm.
- SIBLEY, D. (1995), *Geographies of Exclusion*. London, New York: Routledge.
- SPREEN, M. (1992), Rare Populations, Hidden Populations and Link-tracing Designs: What and Why? *Bulletin Methodologie Sociologique*, IV, 36: 34–58.
- SCHIERUP, C.-U., HANSEN, P., CASTLES, S. (2006), *Migration, Citizenship, and the European Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- ŠVAB, A., KUHAR, R. (2006) *Neznosna lahkost intimnosti*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- TAYLOR, C. (2007), Politika priznavanja. V: Jeffs, N. (ur.), *Zbornik postkolonialnih študij*. Ljubljana: Založba Krtina (291–337).
- VARSA, E. (2005), Class, Ethnicity and Gender – Structures of Differentiation in State Socialist Employment and Welfare Politics, 1960–1980. V: Schilde, K., Schulte, D. (ur.), *Need and Care – Glimpses into the Beginnings of Eastern Europe's Professional Welfare*. Opladen: Barbara Budrich Publishers (197–217).
- Zakon o brezplačni pravni pomoči (2001). Ljubljana: *Ur. l. RS* št. 48/2001.
- Zakon o državljanstvu (1991). *Ur. l. RS*, št. 1/91.
- Zakon o tujcih (1999). Ljubljana: *Ur. l. RS* št. 61/99, 87/2002.
- Zaščita manjšin v Sloveniji. Spremljanje pridruževanja EU* (2002). Budimpešta: Open Society Institute.
- ZORN, J. (2007), »Mi, etno-državljani, etno-demokracije« – nastajanje slovenskega državljanstva. *Časopis za kritiko znanosti*, 35, 228: 17–33.
- ŽAGAR, M. (2002), Nekaj misli o politiki integracije romske skupnosti v Sloveniji. *Razprave in gradivo*, 1990, 41: 137–171.